

A MAGASISKOLA ÖT OLVASATA

Ebben a rövid esszében Mészöly Miklós *Magasiskola* (1957)¹ című kisregényének különböző korabeli értelmezési lehetőségeit próbálok vázlatosan rekonstruálni. Úgy tapasztalom, hogy az irodalmi szövegek elvileg végtelen sok értelmezése gyakran kevés tipikus dokumentálható olvasatra redukálható. Persze nem szeretném azt a látszatot kelteni, hogy az alább bemutatott öt alternatívával kimeríthető lenne az első két évtized recepciójának teljes értelmezői fantáziája. Már csak azért sem, mert terjedelmi okokból nem foglalkozom itt néhány fontos interpretációval, például Mészöly önértelmezésével (*A tágasság iskolája* című műhelyesszével), Gaál István filmadaptációjával (1970), valamint a hetvenes évek utáni kommentárokkal. A hajdani interpretációs spektrum feltérképezése során négy szempontra figyelek főként: a szöveg kódjaira és lehetséges pretextusaira, a mű fogadtatására és a korabeli (irodalmi, kritikai, ideológiai) elvárásokra. Azaz, amikor az alábbiakban például realista vagy egzisztencialista értelmezését adom a *Magasiskolának*, akkor nem azt állítom, hogy a kisregény realista vagy egzisztencialista *per se*, hanem azt, hogy könnyen lehetett annak olvasni azokban az évtizedekben, amelyekben a fenti fogalmak forgalomban voltak a magyar szellemi életben.

1. Realista

A *Magasiskola* néhány vonásában hasonlít az ötvenes évekbeli riportokra és riportszerű elbeszélésekre. A hasonlóság felszíni és részleges, de ez is elég lehetett ahhoz, hogy a kortárs olvasók egy része realista elbeszélésnek lássa a kisregényt. A városi értelmiségi kimegy egy téeszbe, egy üzembe, és bemutatja az ott folyó termelést. Riportszerűvé teszi Mészöly kisregényét, hogy részletesen ismerteti a solymászat technikáját, a telep sajátosságait, míg a szereplők egymás közötti viszonyai háttérben maradnak, regényes cselekmény nem bontakozik ki közöttük.² Az időrend lineáris (nem úgy, mint sok későbbi Mészöly-műben), és „az időkeret [s]em fog át többet, mint amennyi egy tájékozódó látogatásra elegendő”.³ Az elbeszélő pusztán azt érzékelteti, hogy a telepen kikökönt a megszokott életritmusa és megváltozott az időérzékelése. A lekerekített epizódok,⁴ valamint az oda- és visszautazás keretei biztosítják a klasszikusan zárt formát. Az elbeszélő bemutatja egy halgazdaság kísérleti solymásztelepét (a telep népgazdasági jelentősége az, hogy az idomított sólymok ritkítják a halállományt dézsmáló vízimadarakat) és az elzárt kisközösség életét. Komoly erőfeszítés kell az itteni munkához, az értetlen környezet miatt és a kísérleti telep sikere érdekében. A telepvezető, Lilik rátermett szakember, rendkívüli fegyelmet tartó, céltudatos férfi, akit több tulajdonsága is alkalmassá tesz arra, hogy példa-

¹ Mészöly Miklós: *Sólymok csillagvilága*. Jelenkor, Budapest, 2016, 5–59.

² Mészöly valóban riporter-módszerrel készítette a *Magasiskolát*: éjszaka leírta, amit aznap a telepen tapasztalt, „tényszerűen, higgadtan, mint egy jó riporter”. Mészöly Miklós: Miként épül fel bennem a történet? (Szigeti László beszélgetése. *Ex Symposion*, 1995/13–14. („Sólyom-szám”), 21.

³ Thomka Beáta: *Mészöly Miklós*. Kalligram, Pozsony, 1995, 98.

⁴ Például: a két kerecsen betanítása; a szarkahajtás; Teréz; a sikertelen sólyomfogás; az éjszakai vihar; a fészekrablás.

szerű realista hős legyen. Nem véletlen, hogy a Mészölyt gáncsoló hivatalos marxista kritikusok később, már túl néhány irodalompolitikai botránnyon, a *Magasiskolát* (és a *Jelentés öt egérről*) tudták leginkább elfogadni a nagyrészt elutasított Mészöly-oeuvre-ből.⁵ A *Magasiskola* átvette az egyik korabeli csúcsműfaj, a termelési riport néhány külsődleges jegyét, a *műfaji mimikri* példáját adva ezzel.

Persze a kisregény a realizmus számos korabeli kritériumának nem tesz eleget. Nyoma sincs benne népképviselőnek, pártosságnak vagy közügynek. Lilik is csak eleinte vonzó, az elbeszélő később iróniával szemléli. A társadalomábrázolás követelményét azzal blicceli el a kisregény, hogy a társadalmon kívül játszódik: akkor kezdődik, amikor az elbeszélő kilép a mindennapok világából, és akkor végződik, amikor visszaindul oda. A „társadalmi valóság” kiáltó hiányát a keltezés („1956 júl.-aug.”) is kiemeli: hetekkel vagyunk a forradalom előtt, ez a mű viszont úgy csinál, mintha a korabeli Magyarország nem is létezne.

2. Tárgyas

A *Magasiskola* több korai értelmező szerint⁶ tárgyas mű, amin a világ pontos, részletes és értékelésmentes feltérképezését értették. A konvencionális realista elbeszélő poétikákban a leírás alárendelt az elbeszélésnek. A leíró részek elhelyezésének indokoltak kell lenniük, a ruha, a lakás, a használati tárgyak, társadalmi terek leírása lexikai argumentációként támasztja alá az elbeszélést, a környezet bemutatása illusztrálja az adott hős karakterét, a részletezés pedig a történet valóságosságát növeli.⁷ A *Magasiskola* leíró nyelve már áthágja ezt a kritériumrendszert, ugyanakkor az elbeszélés stílusa (szikár tárgyyszerűség) és az elbeszélte világ (a telep fejelmezett világa) harmonizál, azaz a tárgyas stílus cselekmény által motiváltak tűnik. De már itt is megjelennek a későbbi Mészöly-művek leíró nyelvének sajátosságai. A látványok olyan önsúlyt kapnak, hogy az már nem az elbeszélte világ valóságosságát növeli, hanem a világ széttagolásához vezet. Ez elbeszélés és leírás alárendelő viszonyának felborulását jelenti, a tárgyaság nem a realizmus *alkatrésze*, hanem a realista totalizálás *akadálya*.

3. Példázatos

A *Magasiskola* néhány leíró részletére azonban egyáltalán nem jellemző a szikár, visszafogott stílus. Vizionárius részletek, váratlan metaforák jelennek meg, a leírások és az elbeszélői reflexiók azt sugallják, hogy nyugtalanítóan többről van szó, mint az ohatpusztai solymásztelep életéről. A leíró nyelv figurativitását a Mészöly-recepció többek között az atmoszferikusság, a jelképszerűség, illetve a példázatosság fogalmainak bevezetésével írta le. Az utóbbi, a példázatos olvasásmód azt implikálja, hogy az igazi jelentés rejtélyes, valahol máshol van, a szöveg transzcendentális szintjén. Ennek az ötvenes-hatvanas évek Magyarországnak korlátozott nyilvánosságában politikai jelentősége is volt, ugyanis azt sugallta, hogy az irodalmi mű jelentésének van egy védett, rezervátumszerű rétege.

A példázatosság különböző szintjeit és formáit a jelentés konkretizálhatósága, explikálhatósága és a didaktikusság mértéke szerint érdemes megkülönböztetni. A morált

⁵ Agárdi Péter: Jegyzetek Mészöly Miklósról. *Kritika*, 1976/2, 14–15. Fülöp László: Mészöly Miklós elbeszéléseiről. *Új Írás*, 1976/3, 107–110.

⁶ Béládi Miklós: Jelentés egy íróról. In: *Érintkezési pontok*. Szépirodalmi, Budapest, 1974, 533–555., 544.; Bodnár György: Szinkrón tanúskodások. In: *„Tagjai vagyunk egymásnak”*. Szerk. Alexa Károly és Szörényi László, Szépirodalmi, Budapest, 1991, 113–123., 115.

⁷ Mieke Bal: A leírás mint narráció. Ford. Huszanagics Melinda. In: *Narratívák 2. Történet és fikció*. Szerk. Thomka Beáta, Kijárat, Budapest, 1998, 135–172., 140–143.

elhagyó, nyitott, elliptikus példázat, amelyről Theo Elm értekezett,⁸ a műfaj modern, XX. századi továbbélésének lehetősége. Thomka Beáta figyelmeztet, hogy a példázat nemcsak allegorizáló és moralizáló lehet, hanem metaforikus, jelentéssűrítő költészeti előzményei is vannak.⁹ Szegedy-Maszák Mihály nyomán pedig Szirák Péter a példázatszerűség fokozataira hívta fel a figyelmet Mészöly ötvenes-hatvanas évekbeli műveit elemezve, a műbeli példázat nyitottsága és újraolvashatósága közti kapcsolatra helyezve a hangsúlyt.¹⁰ A *Magasiskola* többféle példázatos olvasatra ad lehetőséget, ami önmagában a példázatos jelölő struktúra relatív nyitottságát igazolja.¹¹

3.1 Egzisztencialista példázat

A Mészöly-recepcióban a hatvanas évek második felében felerősödő értelmezési irányt követve a *Magasiskola* olvasható egzisztencialista példázatként. A telepet körülvevő napverte puszta leírása a transzcendens fogódzók és remények nélkül maradt ember létbevettségének, szorongásának tapasztalatát hordozza. A magyar irodalomban meglehetősen szokatlan, hogy a „puszta” képe, a maga végtelenjével, a tágas egét átszelő madarakkal nem a szabadságot (vö.: „börtönéből szabadult sas lelkem” – Petőfi: *Az Alföld*), hanem épp a bezártságot, a szorongást és a kiszolgáltatottságot asszociálja.

[M]eg kell szokni az állandó szelet, az árnyéktalanságot; ha akarsz, kilométereket nyargalhatsz lóháton, mégsem érzed úgy, hogy megérkeztél valahová; a pusztai égbolt bezár, mint egy fényketrec; mintha billió wattos lámpa tűzne a szemedbe, folyton a nyomodban van, mindenütt megtalál; ennyi erővel cellában is ülhetnél, ott egy százas körte ugyanezt megteszi; ha legalább látnál valakit a közelben, aki hozzád csatlakozik, megszólít, akkor eltökélhetéd, hogy néma maradsz – de sehol egy ember. Vallani fogsz. (19.)

Bár az algériai sivatagi nap Camus *Az idegenjében* is hasonló, nehezen megfejthető fenyegetéssel terhes, a kép *Sziszüphosz mítoszában* használatos változataihoz érdemes fordulnunk interpretációs segítségért. Itt például a jaspersi „határhelyzet” metaforája az „a már sokak által megjárt száraz pusztaság”, „ahol a gondolat önnön határaihoz érkezik”,¹² más-hol az abszurd a tisztánlátás „kopár pusztasága”.¹³ Az esszé szinte tálcán kínálja a maga vizuális toposzait, a létbevettség szcenikáját.

Az említett tisztánlátás az abszurd érzés jelentkezésének, az abszurd megtapasztalásának kezdeti vagy átmeneti állapotához tartozik a *Sziszüphosz mítoszában*. Az ember rájön, hogy a világ idegen, és felismeri, hogy a világnak már a látványa is sűrű, áthatolhatatlan és ellenséges.

⁸ Theo Elm: A parabola mint „hermeneutikai műfaj”. Ford. V. Horváth Károly. In: *Narratívák 2.*, i. k., 105–117.

⁹ Thomka: i. m., 93.

¹⁰ Szirák Péter: *Folytonosság és változás: a nyolcvanas évek magyar elbeszélő prózája*, Alföld könyvek 2., Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998, 18.

¹¹ A kérdés átfogó áttekintése: Márjánovics Diána: „Elmondja a tanulságot, de azt már nem tudom, hogy mit”. A korai Mészöly-próza és a példázatosság. In: *Pontos észrevételek Mészöly Miklóstól Nádas Péterig és vissza. Tanulmányok*. Szerk. Bagi Zsolt, Jelenkor, Budapest, 2015, 87–129.

¹² Albert Camus: *Sziszüphosz mítosza. Válogatott esszék, tanulmányok*. Ford. Ferch Magda, Réz Pál és Vargyas Gábor, Magvető, Budapest, 1990, 201., 212–3., 217.

¹³ Uo., 240.

Minden szépség mélyén van valami embertelen: a szelíd lankák, a kéklő ég, a fák rajza egyszer csak elveszíti az általunk ráaggatott csalóka értelmét, s hirtelen oly messze tűnik, mint az elveszített Paradicsom. Az évezredek mélyéről ránk tör a világ eredendő ellenségessége.¹⁴

Az abszurdot felismerő ember rácsodálkozik a többi ember értelmetlen, ostoba fontoskodására. Meglátunk például egy telefonfülkében gesztikuláló embert, s „azt kérdezzük magunkban, miért él”.¹⁵ Az észlelés hasonló változása játszódik le az elbeszélőben is Liliket és világát illetően azokban a részekben, amelyben eltér a szigorúan tárgyias hangnemtől. Lilik eleinte autentikus embernek tűnik, aki tökéletesen azonos életcéljával, ám ügybuzgalma értelmetlenségként lepleződik le. Elpusztult madarát bajtársaknak kijáró díszsertartás keretében temeti, visszasírja az időt, amikor Horust istenként tisztelték. A *Sziszüphosz mítosza* terminusai szerint ő az az ember, aki nem ismerte fel az abszurdot, rendet próbál kényszeríteni a világra, magasztos célokat hajszol.

Mindez persze az értelmezés redukciójában talán túlságosan didaktikus, miközben a mű nem az. A *Magasiskola* szövege váltogatja a tárgyias leírást és az ehhez kapcsolódó tartózkodó elbeszélői hangot az idézett erősebben figuratív vagy esszészerűen reflektált részekkel. Így a hozzájuk kapcsolódó értelmezési sémák („realista”, „tárgyias”, „egzisztencialista”) sem válhatnak kizárólagossá. Továbbá a mű példázatként is többfelé nyitott.

3.2 Absztrakt példázat a hatalomról

Fenti olvasatra a kisregény Camus-allúziói adnak lehetőséget, támogatva Mészöly későbbi fikciós műveinek és esszéinek megszaporodó Camus-utalásaitól, a *Magasiskola* más korabeli értelmezés szerint azonban a hatalom természetéről szóló példázat. A korai kritikások közül Bori Imre írt erről leginkább kendőzetlen formában (a Jugoszláviában megjelenő *Híd*-ben erre több lehetősége volt). „Rend, engedelmesség, fegyelem, parancsok teljesítése, aszkétizmus és harc, póráz és szabadság, könyörtelen determinizmus – ennek parabolisztikus műlylélektanát írta meg Mészöly Miklós még 1956-ban.”¹⁶

Ha hatalmi példázatnak olvassuk a *Magasiskolát*, Camus helyett Kafka lehet a sorvezetőnk. Bori hívta fel a figyelmet a *Magasiskola* és *A fegyencgyarmaton* című elbeszélés közötti hasonlóságra is. A két mű összecsengése tanulságosabb annál, mint amekkora teret Bori az ötletnek szentelt. Igaz, a Kafkához való hasonlítás 1968-ban nem volt jó ajánlólevél, s talán ezért hagyta kifejtetlenül. Mindkét műben távoli, elzárt helyre érkezik az utazó, és egy monomániás helyi vezető lesz a kalauza. Ezek egy-egy nagy előd kultikus tiszteletben tartott útmutatásai szerint élnek, Kafka tisztje az „előző Parancsnok” tanításait követi dogmatikusan, Lilik pedig a nagy Huszein Darlach Thaymur könyvét idézi szentírásként. Mindkét műben feszültséget kelt, hogy a gyilkolás (fegyenceké vagy állatoké) technikája az emberi szellem művészi szintű csúcsteljesítményeként van beállítva. Kafkánál a kivégzőeszköz embertelensége és a gép műszaki tökélye iránti lelkesedés között nyilvánvaló az abszurd, a Mészöly-műben az ellentmondás rejtettebb, az elbeszélőt először vonzza, később taszítja Lilik rendje. Mégis, ahogy Kafka utazója megtagadja, hogy tevékenyen részt vegyen a kivégzésben, úgy a *Magasiskola* elbeszélője is elengedi az általa befogott héját, és nem szól róla Liliknek. Hasonló párhuzamot lehet vonni *A kastély* sosem látható Klammja és a szintén csak távolból irányító Beranek között.

¹⁴ Uo., 205.

¹⁵ Uo., 206.

¹⁶ Bori Imre: Mészöly Miklós: Jelentés öt egérről [Híd, 1968, 5. sz.]. In: Bori Imre huszonöt tanulmánya, Forum, Újvidék, 1984, 572–575., 575.

A *Magasiskola* azáltal vált hiteles hatalom-analízissé, hogy a hatalom vonzerejét is megmutatta. A hatalom férfias: lóháton jár, fegyvert visel, rendelkezik. Eldönti, melyik állat éljen, melyik pusztuljon. A hatalom férfiassága Teréz alakjának kontrasztjában kap hangsúlyt. Lilik folyton magyaráz, Teréz szavak nélkül ért, Lilik a telep csúcsragadozóival foglalkozik, Teréz a préda- és eleségállatokkal. Az elbeszélőnek imponál, amikor Lilik fölényesen közli, hogyan fognak egy gémrajt „levágnak” négy sólyommal. Néhány epizód a vadászat izgalmaiba vonja be az elbeszélőt, hogy aztán az ölés szakszerűségére vonatkozó tárgyilagos mondatok zökkentsék ki az azonosulásból. A fiatal sólymok edzésére használt prédaállat, a „veterán” gém jelenetének végén a megtépett, agonizáló állatról elismerőleg mondja Lilik: „No ezt kibírja még [...] kitanítom a két kerecsent rajta.” (24.)

A „hatalom csábítása” toposz az egy évvel korábbi *Agyagos utak* című Mészöly-elbeszélésben is fellelhető. Ott Lilik szerepét Ivanics, a korrupt terménybegyűjtő tölti be (a korabeli termelési regények, drámák alaptípusa). Ebben a műben az elbeszélő enged a vonzerőnek, és az erős férfi csatlósa lesz. Ám az *Agyagos utak* realista mű marad, nincs meg benne a példázatos mű többlete, a figuratív leírások szemantikai játéktere, és nincs igénye a hatalom elvontabb képletének analizésére. Ivanics harácsoló helyi kiskirály, Lilik viszont igénytelen remete, az ő hatalmával nem járnak anyagi előnyök. A *Magasiskola*ban a hatalom önmagáért vonzó: a sólyom kilométeres magasságból visszatér a gazda kezére, pedig elrepülhetne. Egy ennyire korlátlan szabadság birtoklása a hatalom élvezetének meglehetősen tiszta képzetéhez nyújt képszerű fogódzót.

3.3 Allegorikus példázat az államszocializmusról

Az ötödik, recepciótörténeti példával alátámasztható értelmezés szerint a *Magasiskola* nem általában szól a hatalomról, hanem konkrétan az ötvenes évek kommunista diktatúrájának allegóriája. A politikailag kondicionált olvasás az államszocialista időszak velejárója volt. Számos korabeli példázat (köztük Mészöly *Ablakmosója*) a szabadságról és szabadságtalanságról szólt, de ritkán kerültek el a moralizálást, didaxist.

A kisregényben megjelenik az ideológia kultusza. A már említett Huszein Darlach Thaymur perzsa solymász szakmunkájának mint egyedül érvényes, soha meg nem kérdőjelezhető tankönyvnek a tiszteletében, rituális, mindennapi olvasásában, a szerző nevének tiszteletteljes kiejtésében könnyű ráismerni arra, hogyan volt szokás hivatkozni az ötvenes években Sztálin „tanításaira”. A totalitárius hatalmi rend sajátosságait idézi a mindenkire kiterjedő kontroll követelménye is (Thaymur szerint „a szíj hosszúsága döntő fontosságú” – 45.). A sztálinizmusra utalhat a „nagy Beranek” figurája, aki mindent irányít („mindnyájan Beranek kezében vagyunk”), noha senki nem látta még. Bizalmas körben némi morgolódo ellenkezés is megengedhető vele szemben, ám amikor nyíltan a beraneki iránymutatással ellenkező nézeteket hangoztatnak a legények, akkor hirtelen elharapják a szót, hátha az elbeszélő jelent róluk.

Az állatok szigorú hierarchiája nem utal közvetlenül a kommunista rendszerre, ez bármelyik túlszabályozott elnyomó rendszerre érthető. A nemesvad–predaállat–eleségállat (például „szeméthalak”) „társadalmi piramisa” további szintekre tagolható, például a piramis csúcsán lévő sólymok sem egyenrangúak, a kabasólyomnak gúnyneve van (Bogarász), a kerecsenek és a vándorsólymok patetikus nevet viselnek (Dianna, Viktória, Diljahán). Leginkább még a hierarchia felett álló nagy, sárgafogú nutriák emlékeztetnek a kommunista rendszer érinthetetlen kádereire, akik valami rejtélyes felsőbb utasításnak köszönhetően szentek és sérthetetlenek.

Mind közül ennek az olvasatnak a legalacsonyabb a presztízse. Az autonóm esztétika alapján álló, műimmanens értelmezés elutasítja, irodalomellenesnek, redukciónak tartja

az ilyen interpretációt. Mégis érdemes foglalkozni ezzel is, mert ez is formálta a Mészöly-művek befogadását, talán rejtekutakon, de hozzájárult ahhoz, hogy Mészölyt egyre többen intranzigens ellenzéki írónak tekintették a Kádár-korszak évtizedei során. Az efféle olvasat ugyanakkor nehezen dokumentálható, hiszen a nyilvánosságban nemigen jelenthetett meg, csak egy-két célzást találunk a '89 előtti magyarországi kritikákban. Bori Imre Jugoszláviában megjelent írásának a fentihez hasonló analógia-keresése talán egysíkú, mégis figyelemre méltó hatalomérzékenységeről tanúskodik: az, hogy a sólymok (a „légi csendőrök”) kápat viselnek a fejükön röptetés után, az ideológiai vakságra utal: ne gondolkozzanak, vakon teljesítsék a parancsot. Ugyanakkor ennek az olvasatnak a részvényűségét épp efemersége mutatja, hisz a *Magasiskola* ma már elfelejtett korreferenciái nélkül is teljes értékű mű, és sok, a korban sikeres példázatnál időállóbbnak bizonyult.

Mészöly Miklós